

Część 2: Prace regulacyjne w miastach (1815-1830)

KRÓLESTWO POLSKIE

Projekty regulacyjne miast polskich w pierwszej połowie XIX w. sporządzane były najczęściej przez geometrów, rzadziej przez urbanistów i architektów. Wykształcenie miernicze skłaniało autorów do projektowania prostokątnej sieci ulic i placów.

HENRYK BARTOSZEWICZ

Upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów w 1795 r. przerwał działalność państwa, w tym także instytucji zajmujących się regulacją i przebudową miast oraz sprawami porządkowymi, m.in. brukowaniem ulic i pracami kanalizacyjnymi. Władze zaborcze wprowadziły nowe przepisy dotyczące zarówno spraw własnościowych, jak i regulacji miast oraz nowe prawo budowlane.

Po trzecim rozbiore największe zmiany w sytuacji społeczno-gospodarczej miast polskich nastąpiły w zaborze pruskim. Na mocy dekretu wydanego w lipcu 1796 r. konfiskacie uległy dobra należące do duchowieństwa, w tym prymasowskie i biskupie. W przejętych dobrach i w królewskich miastach rząd pruski starał się osadzić niemieckich kolonistów. Przystąpiono też do wprowadzenia zmian w sytuacji prawnej miast prywatnych i poddania ich ściślejszej kontroli państwa.

Większość wielkoskalowych map miast polskich sporządzonych w okresie okupacji pruskiej do 1806 r. to plany sytuacyjno-regulacyjne (m.in. Płocka, Łowicza, Gostynina, Szadka, Dobrzynia, Lipna i Rypina). Wykonywano je w szerokim rozumianym celu porządkowym w zakresie spraw własnościowych, tery-

toriałnych, urbanistycznych, architektonicznych i fiskalnych. Niektóre z map miały stanowić tylko podstawę projektowanych regulacji, jak np. plany Płocka z 1793 i 1798 r. Część map była rodzajem kartografików inwentaryzacyjnych, które powstały bądź w przypadku zmiany właściciela, jak plan Pułtusza z 1803 r., zachowany jedynie w kopii z 1926 r. (*Plan dawniej biskupiego teraz królewskiego miasta Pułtusza*, Politechnika Warszawska, Wydział Architektury, Zbiory Kartograficzne), bądź zmiany zasięgu terytorialnego, jak plan Rawy Mazowieckiej z 1799 r. obejmujący miasto w jego nowych granicach, w które włączono osadę żydowską oddzieloną od Rawy rzeką Rylsk.

W czasach Księstwa Warszawskiego mało uwagi poświęcano miastom i dlatego niewiele zachowało się z tego okresu kartografików miejskich. Wykonane wówczas plany regulacyjne, stosunkowo nieliczne, wyrażały tylko dobre chęci władz, przy braku możliwości realizacji. Plany regulacyjne powstawały w tym czasie głównie w wyniku palących potrzeb gospodarczych, a przede wszystkim militarnych. Większość prac pomiarowych i projektowych prowadzonych w miastach Księstwa Warszawskiego dotyczyła obiektów fortecznych. Działania w tym zakresie podjęto w Modlinie, Serocku, Sandomierzu, Toru-

niu, Warszawie i Zamościu. Przygotowano projekty przebudowy istniejących już fortyfikacji i budowę nowych. W 1807 r. francuski inżynier generał François de Chasseloup-Laubat zaprojektował fortyfikację na terenie prawobrzeżnej Warszawy. Z 1809 r. i 1811 r. zachowały się dwie mapy wielkoskalowe fortyfikacji praskiej autorstwa wybitnego francuskiego inżyniera i kartografa w służbie polskiej Jana Chrzyciela Malleta.

Po 1815 r. władze Królestwa Polskiego, utworzonego na mocy decyzji Kongresu Wiedeńskiego, podjęły działania zmierzające do uporządkowania, regulacji i odbudowy ze zniszczeń wojennych miast pozostających w granicach państwa. 27 listopada 1815 r. powstała Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji, jako jedna z pięciu komisji, którym powierzono władzę wykonawczą w Królestwie. KRSWiP kierowała administracją kraju za pośrednictwem Komisji Wojewódzkich. Sprawowała ponadto nadzór nad zarządami i organizacjami o charakterze pomocniczym, m.in. nad Radą Handlu i Rękodzieła oraz Radą Ogólną Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Spławów. Do 1826 r. sprawy miast pozostawały w gestii Wydziału Policji i Poczty, a następnie przeszły pod zarząd Wydziału Administracji KRSWiP. Natomiast zagadnienia architektoniczne podlegały Ra-

1. Mapa pomiarowa terytorium miasta powiatowego Szadka, 1824 r., W. Bergemann, AGAD, Zb. Kart. 184-3

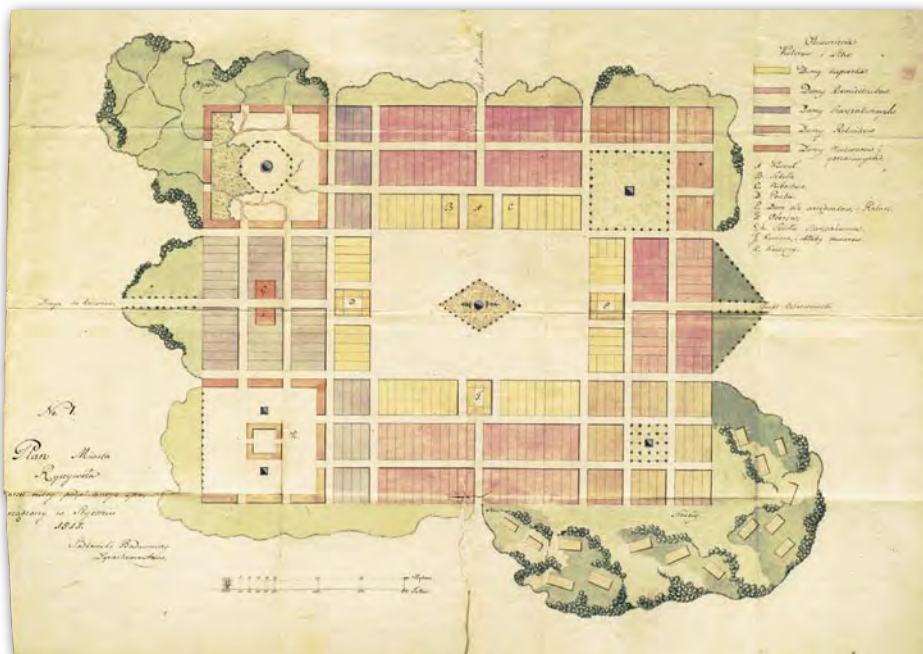
dzie Ogólnej Budownictwa w Wydziale Przemysłu, Handlu i Kunsztów. Ogólny nadzór nad poprawą kondycji miast sprawował od momentu utworzenia KRSWiP Wydział Administracji, którym kierował Kajetan Koźmian, bliski współpracownik szefa komisji ministra Tadeusza Antoniego Mostowskiego. Do 1824 r. na czele Wydziału Przemysłu, Handlu i Kunsztów stał Stanisław Staszic. Te trzy wybitne osobistości nie tylko świata polityki, ale także kultury i nauki wywarły znaczący wpływ na kształt państwowej polityki administracyjnej Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, w tym także na zarządzanie miastami.

Prace w zakresie odbudowy miast, planowania rozwoju przestrzennego oraz przygotowania założeń urbanistycznych były prowadzone od końca 1815 r. W 1816 r. opracowano koncepcję uporządkowania i regulacji Warszawy, złożoną z trzech skoordynowanych planów: inwestycji miejskich, budownictwa prywatnego oraz inwestycji rządowych, na której wzorowano analogiczne projekty dla innych miast Królestwa. Przystąpiono również do tworzenia prawnych i organizacyjnych podstaw prowadzenia systematycznych pomiarów miast. 13 czerwca 1818 r. na

mocy postanowienia namiestnika Królestwa Polskiego generała Józefa Zajączka powołano urząd dozorców miast, nakładając na nich m.in. obowiązek starania się o sporządzenie map miast w granicach zabudowy i map własności ziemskiej. Urzędnicy ci 24 sierpnia 1819 r. zostali zaopatrzeni w instrukcję nakazującą

odnalezienie wszelkich istniejących map z rejestrami pomiarowymi i planów urbanistycznych oraz zlecenie, za zgodą właściwej Komisji Wojewódzkiej, wykwalifikowanym geometrom pomiarów tych miast, które nie posiadały stosownych kartografików. Wcześniej, 4 maja 1819 r. rozesłano do komisji wojewódzkich instrukcję pomiarową.

W wydarzeniem przełomowym w prowadzeniu spraw porządkowych i pomiarowych w miastach Królestwa Polskiego było ustanowienie 4 stycznia 1820 r. w strukturze KRSWiP Komisji Miast. Komórka ta miała nadzorować prace pomiarowe i kartograficzne. Jej urzędnicy opracowali nową instrukcję pomiarową, ogłoszoną 2 września 1820 r. Natomiast kolejna instrukcja pomiarowa przygotowana przez Komisję Miast weszła w życie 28 marca 1823 r. i obowiązywała do lat 40. XIX w. Dokument ten przewidywał opracowanie dla każdego miasta dwóch map, z których jedna w skali 1:1500 miała być mapą obszaru zabudowanego (z zaznaczeniem działek, zabudowań, ulic i placów), a druga w skali 1:5000 mapą gruntów miejskich (ogrodów, pól, pastwisk i innych).

2. Plan miasta Ryczywoła, 1811 r., J. Sadkowski, AGAD, KRSW 2816, s. 105

3. Plan miasta Babiaka, 1816 r., Wańkowski, AGAD, Zb. Kart. 46-1

Zalecenia instrukcji z 1823 r. nie zawsze w pełni były realizowane. Często w miejsce dwóch map wykonywano tylko jedną. Instrukcja zalecała też sporządzanie każdej mapy w trzech egzemplarzach, w praktyce powstawał tylko jeden. Mimo trudności w kartowaniu miast, najczęściej natury finansowej, do 1836 r. powstały wielkoskalowe mapy pomiarowe dla około 200 miast Królestwa Polskiego. Wiele z tych map zaginęło, zwłaszcza w okresie II wojny światowej. W 1944 r. w Archiwum Skarbowym w Warszawie spłonął zbiór map miast polskich, którego znaczną część stanowiły kartografika miejskie z lat 1815-1836.

W niektórych miastach Królestwa Polskiego nie sporządzono map przewidzianych w instrukcji z 1823 r. Władze miejskie wykorzystywały kartografika pochodzące z czasów przedrozbiorowych bądź z okupacji pruskiej mającej najczęściej inną skalę niż zalecana przez Komisję Miast. Tak było w przypadku Pułtuska, którego mapa z 1803 r. służyła miastu w okresie Królestwa Polskiego. Często aktualizowano i uwiarytelniano pruskie mapy miast, które w latach 20. i 30. XIX w. służyły jako podkład planów regulacyjnych, jak to miało miejsce m.in. w przypadku planu sytuacyjno-regulacyjnego Bobrownik z 1823 r. (*Plan poprawnej budowy miasta Bobrownik*, AGAD, Zb. Kart. 186-17).

Były i takie miasta, które mimo posiadania wcześniejszych map ogólnych, skrupulatnie wykonywały zalecenia Komisji Miast. Przykładem może być Szadek, o czym świadczy zachowana spuścizna kartograficzna z lat 1808-38 r. Z tego okresu znajduje się w zbiorach polskich (Zbiór Kartograficzny AGAD) osiem map wielkoskalowych Szadka. Mapa pomiarowa terytorium miasta powiatowego Szadka, sporządzona w 1824 r. przez Wilhelma Bergemanna w skali 1:1500, jest przykładem wzorowo realizowanej instrukcji Komisji Miast z 1823 r. (AGAD, Zb. Kart. 184-3: ilustracja 1).

Większość wielkoskalowych map miast, które powstały w latach 20. i 30. XIX w. na podstawie instrukcji z 1823 r., to plany sytuacyjne bądź sytuacyjno-regulacyjne, przede wszystkim uwzględniające aktualny stan własnościowy, zagospodarowania i zabudowy miasta, czasami z naniesionymi projektami regulacji części terenu zabudowanego lub pojedynczych ulic czy placów. Niewiele powstało wówczas planów regulacyjnych miast. Przykładem planu regulacyjnego z wykreśloną w całości nową siecią placów i ulic jest mapa wielkoskalowa, nosząca tytuł *Plan miasta Pragi zrobiony w roku 1817* [Jakuba] Kubickiego. Autor planu, wybitny urbanista i architekt, przedstawił projekt sieci komunikacyjnej i zabudowy, który miał być zrealizowany po wyburzeniu pozo-

stałości fortyfikacji z czasów Księstwa Warszawskiego. Podstawowy element regulacji stanowiło odnowienie okopu wytyczającego granice Pragi i zbudowanie rogatek. Kubicki pozostawił główny trakt miasta północ-południe. Jednak centralnymi osiami projektu było pięć ulic rozchodzących się promieniście i stanowiących główne ulice Pragi. Zaprojektowano również cztery duże place targowe i dwa place o charakterze reprezentacyjnym. W północnej części Pragi umieszczono dzielnicę żydowską.

prócz znanego badaczom i posiadającego obszerną literaturę przedmiotu planu Pragi z 1817 r., zachowały się z okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej mapy miast polskich, które podobnie jak dzieło Kubickiego, wykreślają nowe granice miasta i działek, sieć ulic i placów, a nawet projektują zabudowę. Najczęściej kartografika te powstawały w związku z lokacją bądź translokacją miast. Interesujące są dzieje map wielkoskalowych Ryczywoła związane z przeniesieniem tego miasta w inne miejsce niż to, w którym było lokowane w 1388 r. Miasto położone na niskim, zalewowym brzegu Wisły u ujścia Radomki było ciągle narażone na powodzie, z których ta w 1808 r. zniszczyła lub uszkodziła wszystkie zabudowania w mieście. W 1811 r. postanowiono przenieść miasto w miejsce położone około 2 km na południowy-zachód, na wysoki

brzeg Radomki. Prace inwentaryzacyjne i projektowe trwały kilka lat. Projekt założenia nowego miasta (*Plan miasta Ryczywoła*, 11 lutego 1811 r., AGAD, KRSW 2816, s. 105; ilustracja 2) opracował budowniczy departamentu radomskiego Józef Sadkowski, który w 1809 r. sporządził plan regulacyjny miasta Strykowa zniszczonego przez pożar. Autor ten przygotował także projekty ratusza i domów mieszkalnych. Szeroko zakrojony plan autorstwa Sadkowskiego okazał się zbyt kosztowny i nie został zatwierdzony.

Kolejne prace projektowe przygotował geometra T. de Wiernek (Wernicke). W 1813 r. sporządził on najpierw plan inwentaryzacyjny miasta (*Planta miasta Ryczywoła mającego być przeniesionym*, AGAD, KRSW 2816, s. 183), a następnie projekt nowego założenia Ryczywoła (*Planta nowej lokacji miasta Ryczywoła*, AGAD, KRSW 2816, s. 184), który został zatwierdzony 1 listopada 1813 r. Upadek Księstwa

Warszawskiego spowodował, że i ten projekt nie został urzeczywistniony. Jednak plan autorstwa Wierneka, skromniejszy zarówno pod względem przestrzeni, jak i zabudowy, był podstawą opracowania nowego projektu przeniesienia Ryczywoła, zatwierdzonego już przez władze Królestwa Polskiego (KRSWiP) w 1818 r. i zrealizowanego przed 1824 r. (*Plan okolic miasta Starego i Nowego Ryczywoła*, 1824 r., AGAD, Zb. Kart. 69-20 ark. 1-5).

Lata 1815-30 przyniosły także lokację nowych miast polskich. Duży wpływ na rozwój miast, zwłaszcza w zachodniej części Królestwa Polskiego, miała działalność rządu dotycząca rozbudowy przemysłu, głównie włókienniczego. Powstawały wówczas w miastach osady rzemieślnicze. Zachowały się plany m.in. osad w Zgierzu (*Mapa terytorium miasta Zgierz*, 1821 r., AGAD, Zb. Kart. 258-6; *Mapa placów i ogrodów*

Starego i Nowego miasta Zgierza, 1821 r. AP Łódź, Zb. Kart. 99) i Gąbinie (*Projekt założyć się mającej osady sukienniczej w mieście narodowym Gąbinie*, 1823 r., AGAD, Zb. Kart. 198-13). Oprócz osad rzemieślniczych w Królestwie Polskim założonych zostało sześć nowych miast ośrodków przemysłu włókienniczego:

- Babiak (1815/1816 r., *Plan miasta Babiaka*, 1816 r., AGAD, Zb. Kart. 46-1; ilustracja 3),

- Ozorków (1816 r., *Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa*, 1816 r., AGAD, KRSW 1421, s. 29; ilustracja 4),

- Aleksandrów (1821/1822 r., *Mapa nowo założonego miasta Aleksandrowa*, 1821 r., AP Łódź, Zb. Kart. 10),

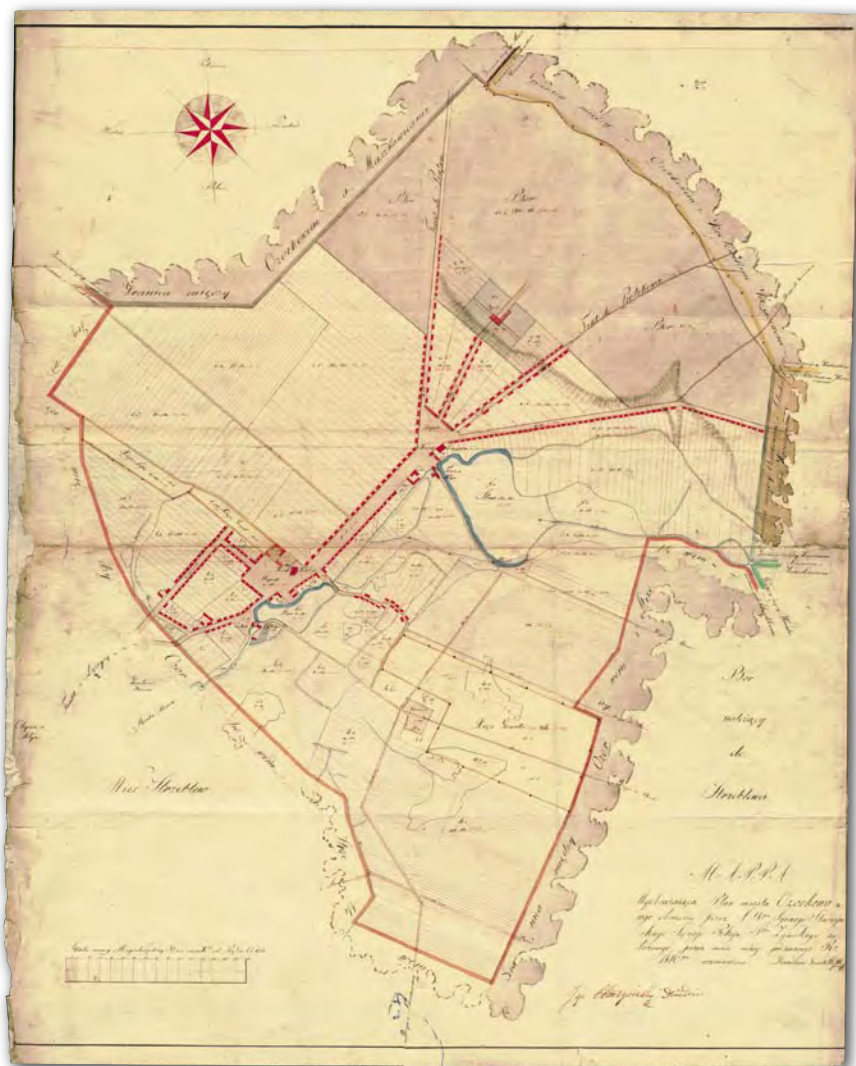
- Zduńska Wola (1825 r., *Mapa ogólna powierzchni terytorium przeznaczonego na miasto fabryczne Zduńska Wola*, 1821 r., AGAD, Zb. Kart. 258-6),

- Konstancynów (1830 r., nie zachował się plan lokacyjny),

- Tomaszów Mazowiecki (1830 r., *Plan sytuacyjny gruntów miasta Tomaszów Mazowiecki*, /kopia/, ok. 1848 r., /oryginał 1830 r./, AGAD, Zb. Kart. 337-21; *Grundriss der Stadt Tomaszów in Masowien*, ok. 1830 r., AGAD, Zb. Kart. 349-2).

Układ lokowanych miast cechowała regularna prostokątna sieć ulic, stosunkowo duże działki (w niektórych przypadkach połączone z ogrodami) i jednolitość zabudowy. Ośrodkiem tych miast były prostokątne place, przy których wznoszono zazwyczaj ratusz, kościół i muryne kramy. W miastach zakładano ogrody publiczne, budowano urządzenia niezbędne do produkcji i wykańczania tkanin.

W latach 20. XIX w. w Królestwie Polskim lokowano miasta nie tylko w zachodniej części państwa. Stanisław Zamoyski, który w 1820 r. jako rekompensatę za przejęty przez rząd Zamość otrzymał dobra jadowskie i kolodziańskie, trzy lata później uzyskał dla wsi Jadów (województwo warszawskie, powiat miński) prawa miejskie. Zachował się plan lokacyjny noszący tytuł *Projekt do planu na miasto Jadów*, sporządzony na podstawie pomiaru dokonanego przez geometrę Goeppnera przed 15 maja 1823 r. (tym dniu w Warszawie plan ten został poświadczony przez H. Rakowskiego). 21 maja 1823 r. pieczęć odcisnął i podpisał na planie właściciel miasta Stanisław Zamoyski, a 19 sierpnia tegoż roku na posiedzeniu Rady Administracyjnej plan podpisał namiestnik Królestwa Polskiego Józef Zajączek (AGAD, Zb. Kart. 46-8, ark. 1: ilustracja 5).

4. Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa, 1816 r., Dorstein, AGAD, KRSW, 1421, s. 29, Zb. Kart.

5. Projekt do planu na miasto Jadów, 1823 r., Goepner, AGAD, Zb. Kart. 46-8, ark. 1

Prace pomiarowe w latach 1815-21 na największą skalę były prowadzone w Warszawie. Zadanie to zostało powierzone nie cywilnym, jak to miało miejsce w przypadku pozostałych miast Królestwa Polskiego, ale wojskowym służbom topograficznym. Uwieńczeniem pomiarów prowadzonych w oparciu o sieć triangulacyjną i pomiarów niwelacyjnych była mapa wielkoskalowa Warszawy autorstwa geometrów i kartografów Korpusu Inżynierów Wojskowych w skali 1:4800 (*Plan miasta stołecznego Warszawy wymierzony przez oficerów Korpusu Inżynierów w latach 1818 i 1819 i litografowany przez tychże w roku 1822*, m.in.: AGAD, Zb. Kart. 77-5, ark. 1-9). W latach 20. i 30. XIX w. dokonano pomiaru także kilku innych dużych miast Królestwa Polskiego, między innymi Płocka. W latach 1835-36 geometra Joachim Łuszczewski dokonał szczegółowego pomiaru miasta i gruntów przyległych, położonych za rogatkami Warszawskimi i Dobrzyńskimi. Na tej podstawie sporządził plan sytuacyjno-regulacyjny zmierzzonego obszaru w skali 1:1500, do którego wykonał także rejestr pomiarowy. Mapy wielkoskalowe miast polskich sporządzone w latach 20. i 30. XIX w. z wykorzystaniem triangulacji to dzieła jak na owe czasy najwyższej jakości kartograficznej. O wartości planu Warszawy z 1822 r. autorstwa oficerów KIW świadczy fakt, że przez kilka dziesięcioleci wpływał on na kartografię warszawską. W ciągu sześćdziesięciu lat był wielokrotnie wznawiany, m.in. w 1838 r., w 1859 r., a następnie po zmianie orien-

tacji z zachodniej na północną został wydany w 1885 r. jako tymczasowy plan regulacyjny.

Większość planów regulacyjnych sporządzonych w latach 1815-30 powstała w związku z poszerzaniem ulic oraz usuwaniem zabudowy z rynków i tworzeniem w ten sposób otwartych placów. Jednocześnie rynki traciły funkcje handlowe, a targowiska przenoszono na obrzeża miast (*Plan sytuacyjny zabudowań miasta Sochaczewa przy rynku położonych*, ok. 1825 r., AGAD, KRSW 1839, s. 284, Zb. Kart.). Miały miejsce również tendencje wręcz odwrotne, zmierzające do zmniejszenia powierzchni rynku. Przyczyną takich działań była bądź chęć do-

stosowania placów do wielkości miasta, bądź stworzenie nowego bloku budowlanego pozwalającego na wzniesie ratusza i budynków towarzyszących. Ponadto plany regulacyjne tworzone w celu poprawy warunków komunikacyjnych, higienicznych i przeciwpożarowych (*Plan nowo projektowanego wjazdu do miasta Lublina na trakcie głównym z Warszawy*, 1820 r., Łukasz Rodakiewicz, AGAD, KRSW 3660, k. 72, Zb. Kart.: ilustracja 6). Kierowano się również względami estetycznymi. Często prowadzono prace regulacyjne w związku z otaczaniem miast wałami (okopami), których zadaniem było ograniczanie wjazdu, co umożliwiało pobieranie przy rogatkach opłat miejskich za wwożone produkty, a także w pewnym stopniu ochrona miasta przed epidemiami. Projekty regulacyjne w latach 1815-30 sporządzano także dla części miast wyznaczanych na rewiry (dzielnice) dla ludności żydowskiej (*Plan sytuacyjny / regulacyjny / części miasta Węgrowa dla odosobnienia Żydów*, 1822, b. a., AGAD, KRSW 4125, k. 206).

Projekty regulacyjne miast, które powstały w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, sporządzane były najczęściej przez geometrów, rzadziej przez urbanistów i architektów. Wykształcenie miernicze autorów map wielkoskalowych skłaniało ich do projektowania prostokątnej sieci ulic i placów miast. Wynikało to zapewne w dużej mierze z użyteczności takiego rozplanowania miasta. Ponadto decydowały również przyzwyczajenia do ustalonych w praktyce schematów szachownicy rozpowszechnionych w tym czasie w urbanistyce europejskiej.

HENRYK BARTOSZEWICZ

6. Plan nowo projektowanego wjazdu do miasta Lublina na trakcie głównym z Warszawy, 1820 r., Ł. Rodakiewicz, AGAD, KRSW 3660, k. 72, Zb. Kart.

